

РОЗДІЛ 2

ТЕОРЕТИЧНІ І ПРИКЛАДНІ ПРОБЛЕМИ РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОГО КРАЄЗНАВСТВА ТА РЕГІОНАЛІСТИКИ. ВИДАТНІ ПОСТАТІ УКРАЇНИ ТА ПОЛТАВЩИНИ

УДК 929:930(477.53)В.Жук

Ірина Петренко
(Полтава)

ВІК ПОЛТАВИ У НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ ІСТОРИКИНІ ВІРИ ЖУК (1928–2008)

У статті проаналізовано історико-краєзнавчі розвідки відомої вченої-історикині Віри Жук (1928–2008) на історію заснування Полтави. Глибоке знання джерел вітчизняного та іноземного походження, їхнє співставлення з даними археологічних розкопок уможливив формування науково виваженої гіпотези щодо віку Полтави. Такий підхід змінює раніше усталену думку в історіографії щодо першої писемної згадки про Полтаву.

Ключові слова: Віра Жук, Бушлай, Балтавар, Полтава, історико-краєзнавчі дослідження, науково-пошукова робота.

Історична регіоналістика – одна з тенденцій сучасної історичної науки. Вона становить собою самостійний напрямок історичних досліджень. По суті, історична регіоналістика – це поле ретроспективного дослідження процесів життєдіяльності людських спільнот і комунікативних зв'язків у межах історично сформованих регіонів на основі врахування особливостей освоєння простору, характеру розселення, територіальної структури, урбанізованості території, збереженості чи розмитості комплексів традиційної культури. Історична регіоналістика тісно пов'язана з історичним краєзнавством та урбаністикою. Історична регіоналістика виявляє комплекс соціокультурних, ментально-духовних структур, за допомогою яких формується для певної локально організованої спільноти спільна історична пам'ять, інтегративні настанови тощо, тоді як історичне краєзнавство має більш прикладний характер, занурюється в деталі, конкретні аспекти історії рідного краю («малої батьківщини»). Історична урбаністика об'єднує предметні поля історичної регіоналістики та історичного краєзнавства в аспекті дослідження історії міських поселень.

Відома вчена-дослідниця, історикиня Віра Жук (1928–2008) зробила великий внесок у розвиток історичної регіоналістики. Вчена є одним із фундаторів її на Полтавщині. Віра Жук написала велику кількість праць, які висвітлюють різні аспекти історичного минулого краю. Її наукові розвідки відрізняються особливою ретельністю, скрупульозністю, ґрунтовним опрацюванням фактажу. Віра Жук залучала свідчення очевидців, глибоко опрацьовувала джерела та аналізувала стан розробки теми, що надає її працям особливої наукової ваги.

Віра Жук системно вивчала історичне минуле Полтавщини. Вона провела фундаментальні дослідження, повернула із забуття багато імен, які внесли вагомий вклад у розвиток краю, описала важливі історичні події, які нерідко змінювали хід історії та впливали на міжнародні відносини.

Діапазон досліджень Віри Жук досить широкий. Протягом усього часу своєї трудової, наукової діяльності вчена брала участь у написанні понад 20 колективних наукових історичних видань – книг, збірок документів, 13 випусків серії брошур «Наш рідний край» [1]. Віра Жук багато працювала над створенням методичних рекомендацій, посібників для вчителів та учнів з історії рідного краю.

Віра Жук була у складі авторської групи та виконувала обов'язки наукового консультанта багатотомної праці «Звід пам'ятників історії та культури Полтавської області» [2]. Однак тоді цей проект не було реалізовано, хоча зібрано було чималий матеріал. Складна ситуація в державі на зламі 80-90-хх років ХХ ст. призвела до згортання проекту, адже багато статей тоді вже втратили свою актуальність через зміну ідеології та цінностей. Зауважимо, що на Полтавщині роботу над «Зводом пам'ятників історії та культури Полтавської області» почали реалізовувати на початку ХХІ ст.

Віра Жук підготувала самостійно чи у співавторстві багато статей та довідок в енциклопедичних виданнях (в «УРЕ» та в енциклопедичному довіднику «Полтавщина» [3], лише в останньому понад 500 статей та довідок).

Віра Жук була співавтором таких важливих історичних досліджень, як «Полтава. Історичний нарис» та «Полтавщина. Історичний нарис», у яких ґрунтовно висвітлено віхи історії Полтави та Полтавщини [4].

Віра Жук, залучаючи матеріали археологічних розкопок і письмових джерел іноземного і вітчизняного походження, запропонувала визначити вік Полтави. Вчений мала власний погляд на багато запитань давньої та середньовічної історії України та зокрема, Полтавщини. Її точка зору відрізнялася від офіційної точки зору вчених, що є абсолютно нормальним і закономірним. Відомо, що

істина народжується на перетині різних думок, дискусій і достовірних аргументів. Віра Жук, з'єднавши артефакти і матеріали письмових документів, запропонувала альтернативну точку зору.

Багато уваги вчена-історикиня приділяла дослідженню давньої історії України. Давня історія рідного краю, як і взагалі України давноминулих часів, до останнього часу залишається недостатньо висвітленою. Як правило, її починали із висвітлення життя слов'янських племен, із часу заснування Київської Русі. Із поля зору науки фактично випадав досить довгий і багатий історичний період наших земель, що передував утворенню Давньоруської держави. Не висвітлювалася належним чином роль багатьох різномовних племен, етносів, які залишили той чи інший слід на нашій землі і брали участь в історичному процесі формування українського народу, у процесі українського державотворення. Віра Жук писала: «Кожен народ існує в історичному часі, в той чи інший історичний період, формується на певній території, може змінити межі території свого розповсюдження і на певному етапі може зникнути, «розчинитися» в інших етносах» [5].

Завдяки дослідженням казанського історика-джерелознавця Фаргат Габдул-Хамітовича Нурутдінова, який зберіг і в 90-х роках ХХ ст. і ввів у науковий обіг частину давньоболгарських літописів, в історичній науці стався переворот. Віра Жук листувалася з Фаргат Нурутдінова і він поділився з нею матеріалами давніх літописів.

Дослідження Віри Жук останніх років були засновані на використанні частини російського перекладу стародавнього південнобулгарського (Карачаївсько-булгарського) зводу літописів «Наріман Тарихи» («Історія Нарімана») Даіши Караджа, початок якому було покладено в Північному Кавказі, а в 1391 року він потрапив у Волзьку Булгарію. На початку ХVІ століття літопис продовжив казанський літописець Наріман, ім'я якого і отримав звід, який дописувався в Поволжі до ХVІІІ століття. Оригінал цього унікального історичного джерела, який був написаний на мові тюрки, не зберігся. До наших днів дійшов російський переклад, який дивом уцілів і зберіг казанський вчений-історик, дослідник цих літописів Фаргат Нурутдінов.

У «Наріман таріхи» описується історія всієї Булгарської імперії і її «уламків» (територій, які були в її складі в різні історичні періоди), починаючи з початку нашої ери і до ХVІІІ століття. Давньобулгарські літописи пов'язують історію Полтави з численними племенами і етносами, які в різні історичні періоди жили поруч з булгарами, були в залежності від Великої і Волзької Булгарій, починаючи від фракійців, скіфів, сарматів та інших. У цих історичних джерелах міститься дуже багато цікавих даних про давню історію України та безпосередньо Полтавщину.

Тривалий період роботи з джерелами та їхнє осмислення завершився третім виданням роботи «Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини (VII ст. до н.е. – XVI ст. н.е.)» [6], у якій Віра Жук розглянула тривалий процес формування української народності, висвітлила маловідомі сторінки нашої історії, особливо до Київської Русі. Авторка дослідила перебування українських земель, у тому числі й території сучасної Полтавщини, у глибоку давнину в складі Великої Скіфії, Сарматії, під владою готів, гуннів, Аварського каганату, у складі Великої та Чорної Булгарії, веде мову про роль скіфів, сарматсько-аланських племен, протоболгар, торків (огузів), печенігів, половців, угрів (мадьяр) та інших етносів у процесі формування української народності, про взаємозв'язки багатьох із них між собою. Окремі сторінки дослідження присвячено перебуванню наших земель під ігом Золотої Орди та в складі Литовсько-Руської держави – Великого князівства Литовського. Нариси присвячено питанням про час заснування та перші згадки про Кия і Київ, вік Кременчука тощо. Детально досліджено питання про вік Полтави, про перші згадки про неї у писаних історичних джерелах.

Віра Жук у роботі «Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини. VII ст. до н.е. – XIV ст. н.е.» на підставі аналізу багатьох історичних джерел ряд трактовок, міркувань висловила вперше. Дослідниця проаналізувала процес формування української народності, дослідила походження і діяльність Кия, Щека, Хорива і Либідь; розкрила родовід слов'янських першопросвітителів Кирила і Мефодія; проаналізувала алфавіт протоболгар; показала історію тризуба; походження шапки Мономаха та ін.

Донедавна вчені датували початок Полтави від давньоруської літописної Лтави, що датувалася XII ст. Але завдяки дослідженням казанського історика-джерелознавця Фаргата Габдул-Хамітовича Нурутдінова, який зберіг і в 90-х роках XX ст. увів у науковий обіг частину давньоболгарських літописів, маємо відомості про те, що Полтава значно старша за своїм віком. Як стверджує Ф. Нурутдінов, в історичній повісті Василя Куша «Барадж дастаны» («Сказання про Бараджа», XV ст.) є відомості про заснування поселення на місці сучасної Полтави ще в сарматсько-аланський період. У «Сказанні...» говориться, що в 154 року до н.е. з Іделя, із Поволжя, прийшло плем'я на чолі з Бушлаєм. За наказом царя ідельської династії Бариса Агарджи (150–189 рр. до н.е.) Бушлай завоював ці землі для Іделя і на берегах річки, яку на честь Барса назвав Барискул (Ворскла), на місці сучасної Полтави заснував поселення. Від його імені воно отримало назву Бушлай. Скоро противники, напевно, з місцевих племен убили Бушлая, а засноване ним поселення знищили. Ті люди з Бушлаєвого племені, які уціліли, поховали засновника поруч із руїнами його міста [6, с. 256].

Після детального аналізу збереженої частини російського перекладу давнього південнобулгарського зводу літописів «Нариман тарихы» та стародавнього віршованого твору з історії булгар «Чулман толгау», автором якого був талановитий булгарський поет і цар, правитель Джеремела – території від Дніпра до Дону – Кубрат Боян, згаданий у «Слові о полку Ігоревім» як «Віщий Боян». Вважається, що він створив цей епос ще 154 року до н.е., коли заснував місто Булгар, яке називалося також Балтаваром. У «Нариман тарихы» стверджується, що Боян володів цим містом. Оскільки в давнину такі віршовані, а нерідко й інші твори довгий час могли передаватися з покоління у покоління в усній формі, у піснях, а в них допускалися й відступи від історичних фактів, то важко стверджувати достовірність цієї дати заснування Полтави [6, с. 256].

Під час перебування земель сучасної Полтавщини у складі Гуннського багатоплемінного союзу полтавське Лівобережжя було підпорядковане братові Атілли Бледі, який ще мав ім'я Булут Шуд. У 434 році він заснував місто-укріплення на місці сучасної Полтави, там, де колись заснував своє поселення Бушлай і де останній був убитий. 445 року Бледа був убитий своїм братом. Зруйноване Бледою місто-укріплення, яке він називав Балтаваром, було зруйновано.

З першої чверті VII ст. давньобулгарські літописи згадують сучасну Полтаву під назвою Балтавар як ставку Кубрата, хана, засновника Великої Булгарії. Напевно, Кубрата тут приваблювало дуже вигідне стратегічне положення і красива місцевість – гори, ліси, річки, адже тут здавна протікало і впадало неподалік в річку Ворсклу кілька її приток, відомих уже пізніше під сучасними назвами – Лтава, Полтавка (Тарапунька), Очеретянка. Після смерті Кубрата на Велику Булгарію повели наступ хозари.

Ще довго назва Балтавар зберігалася за цим містом у Поворсклі, яке продовжувало існувати і під час захоплення території печенігами, потім торками, печенігами. У XI–XII ст. Балтавар був центром одного з удільних князівств половецьких ханів, знаходився у васальній залежності від Чорної Булгарії (чернігівських князів), і від Волзької Булгарії.

Вагому частину своїх наукових розвідок Віра Жук присвятила дослідженню походження назви «Полтава». Перша згадка про поселення на місці сучасної Полтави під назвою Лтава зустрічається в Іпатіївському літописі під 6682 роком за візантійським календарем, що його було запозичено Руссю після прийняття християнства 988 року. Цей календар вів початок від так званого Сотворіння світу Богом й існував у Російській державі до часів Петра Першого (до 1700 р.). Різниця між ним і сучасним літочисленням (від так званого Різдва Христового) нашої ери на 5508 років. І рік за ним починався з місяця вересня, тоді як слов'янський рік вів початок від березня.

За березневим і вересневим обчисленням часу 6682 рік від Сотворіння світу в перерахунку на наше сучасне літочислення означає 1174 рік. Віра Жук вважала, що цю дату багато істориків помилково вважали і вважають першою згадкою про Полтаву. Адже у літописі цей відрізок подій подано за давньоруським – ультраберезневим обчисленням (коли слов'янський рік був старішим від візантійського (24)кого на півроку), тому правильно вважати першу згадку про Лтаву – Полтаву 1173 року [6, с. 258].

Останньою працею Віри Никанорівни Жук стала «Новий погляд на історію Полтавщині й Україні (За давньобулгарськими літописами)» (співавтор – Ф.Г.-Х. Нурутдінов) [7]. Це посібник джерелознавчого характеру – частково збережене переведення невеликої частини одного з давньобулгарських історичних джерел – зведення північно-нобулгарських (карачаєво-булгарських) літописів «Наріман таріхи» («Історія Нарімана») Даїша Караджая. Саме у цьому історичному джерелі сконцентровано багатий матеріал про українські землі.

Завдяки опрацюванню зводу давньобулгарських літописів «Джагфар тарихы» («Історія Джагфара») Вірі Жук вдалося висунути гіпотезу про походження слов'янських першопросвітителів братів Кирила і Мефодія. Вона з'ясувала, що вони були синами дядька хана Кубрата Органа [8]. Брати ще задовго до прийняття християнства створили давньослов'янський алфавіт – давню глаголицю, яка спершу на Русі йменувалася кирилицею. Кирило і Мефодій зробили багато для всього слов'янського світу, а їхні родові корені, корені їхніх далеких предків у давнину перепліталися з Полтавщиною.

Сферою наукових зацікавлень Віри Жук була історія гербів Полтави. Цій темі вона присвятила наукову статтю, де ґрунтовно проаналізувала різні герби міста протягом історичного часу – роду князів Глинських, Байбуз, герб, пожалуваний місту гетьманом Б. Хмельницьким [9].

Після тривалих наукових пошуків, Віра Жук дійшла до висновку, що природні особливості і роль Балтавара як літньої резиденції хана Великої Булгарії Кубрата після боїв знайшли своє відображення у гербі Полтави, який затвердив Б.Хмельницький і яким місто користувалося до початку ХІХ ст. Він мав таке зображення: на блакитному полі щита зображено золотий лук із натягнутою стрілою, спрямованою до землі, а з чотирьох боків навколо – шестигранні зірки. Блакитне поле щита символізує ясне мирне небо, стріла, спрямована до землі – кінець війни, мир, спокій. Деякі дослідники вважають, що шестигранні зірки означають чотири сторони світу. Віра Жук вважала, що шестигранник – це два трикутники, накладені один на одного, символізують союз, мир, злагоду, чотири шестигранники, вірогідно,

символізують ранньофеодальне державне багатоплемінне об'єднання. Адже Велика Булгарія складалася з чотирьох племінних об'єднань – болгар, алано-русів, слов'ян та угрів. Цей герб і був найдавнішим гербом Полтави.

Отже, відома вчена-історикиня Віра Жук (1928–2008) мала свій погляд на історію заснування Полтави. Вчена була глибоко обізнана в джерелах вітчизняного та іноземного походження, співставляла їхні дані з матеріалами археологічних розкопок. Такий підхід уможливив формування науково виваженої гіпотези щодо віку Полтави. Перше поселення на місці сучасної Полтави було засновано в 154 р. до н.е. З того часу і можна вести вік Полтави. Такий підхід змінює раніше усталену думку в історіографії щодо першої писемної згадки про Полтаву (1174 р.).

Джерела і література

1. Жук В. Н. Що знаємо про Полтавську губернію? Якою була її економіка в дореволюційні часи? *Наш рідний край*. Сторінки про економічний розвиток Полтавщини. Полтава : Друкарня вид-ва «Полтава», 1990. С. 3–10; Жук В. Н. Яка доля унікального дару молдавського господаря? *Наш рідний край*. Сторінки про пам'ятки історії та культури Полтавщини. Полтава : Друкарня вид-ва «Полтава», 1997-12. С. 3–10; Жук В. Н. *Наш рідний край*. Сторінки з історії Полтавщини в запитаннях і відповідях. Полтава : ІВА «Астрей», 1992. 63 с. та ін.
2. Державний архів Полтавської області, ф.9164, оп.1, спр.134, арк.1.
3. Полтавщина. Енциклопедичний довідник / За ред. А. В. Кудрицького. К. : «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана», 1992. 1022 с.
4. Полтава. Історичний нарис / За ред. О. Б. Супруненко, М. А. Якименка, В. Є. Лобурця та ін. Полтава : Полтавський літератор, 1999. 280 с.; Полтавщина. Історичний нарис / Голова редкол. В. О. Пашенко. Полтава : Дивосвіт, 2005. 592 с.
5. Жук В. Н. Формування української народності та її мови. *Вісті*. Полтава, 1999. 10 грудня. С. 7.
6. Жук В. Н. Із сивої давнини. Нариси з історії України та Полтавщини. VII ст. до н.е. – XIV ст. н.е. Вид. 3-е. Полтава: АСМІ, 2005. 384 с.
7. Жук В. Н., Нурутдінов Ф.Г.-Х. Новий погляд на історію Полтавщини й України (За давньоболгарськими літописами). Полтава : АСМІ, 2008. 155 с.
8. Жук В.Н. Про родовід слов'янських першопросвітителів Кирила і Мефоді. *Приватна справа (м. Полтава)*. 2002. 22 лютого, 1 березня.
9. Жук В. Н. Якими були герби Полтави. *Полтавська думка* – 2000. 2001. 29 червня – 5 липня; 6–12 липня.